

УДК 316.74:2

*Пивоварова Н.П., канд. соціол. наук, Національний авіаційний університет***ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТА ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ТЕРМІНІВ
«РЕЛІГІЯ», «ВІРА», «РЕЛІГІЙНІСТЬ»: ОГЛЯД НАУКОВИХ ПІДХОДІВ**

Стаття присвячена аналізу теоретико-методологічних підходів до термінологічного витлумачення та співвідношення понять «віра», «релігія», «релігійність», визначення структурних компонентів, показників і критеріїв останньої, а також наявних дослідницьких проблем щодо названого на теоретичному та емпіричному рівнях.

Ключові слова: *релігія, віра, релігійність, феномен, операціоналізація.*

Постановка проблеми. Поняттями «релігія», «релігійність», «віра» широко оперують науковці, публіцисти, різного рангу посадові особи та рядові громадяни. Релігійність, сучасний її стан, характерні ознаки й особливості стали предметом численних наукових, дослідницьких робіт.

Слід зважити на складність інтерпретації поняття «релігія» як базису для поняття «релігійність» у світовій науковій думці та соціології релігії зокрема. Ця складність зумовлена наявністю різноманіття типів, форм і функцій релігійних систем, як історичних, так і, особливо, сучасних (у сучасній ситуації змінюються не лише ці форми та функції, але й трансформується весь механізм традиційного «виробництва» релігійності).

Загалом в умовах деідеологізації наукового простору з урахуванням плюралізму релігійних форм у нинішній Україні перед сучасною соціологією релігії постала низка завдань, і чи не найголовніша – самовизначення в предметі та методології, методах і теоретичних підходах. Тут є сенс скористатися спільним досвідом вітчизняної та західної науки, зокрема тими дослідницькими підходами, які виокремилися в самостійні наукові школи у вивченні релігії та релігійності наприкінці минулого та в теперішньому столітті. Ідеї основних з них будуть предметом даної статті.

Аналіз наукових досліджень. Для формування власних думок і умовиводів автор статті опрацювала значну кількість соціологічних, соціально-філософських, психологічних, релігієзнавчих праць західних, колишніх радянських і теперішніх вітчизняних дослідників. Зокрема, *зарубіжних* – Т. Адорно, Р. Аллена, Р. Белла, П. Бергера, І. Боровік, М. Вебера, Д. Вулфа, Ч. Глока, Е. Дюркгейма, Т. Лукмана, М. МакГауєра, А. Маслоу, А. Маусса, Г. Олпорт, Т. Парсонса, Л. Рейнер-Прінса, М. Росса, Б. Спілка, Р. Старка, К. Стевенс-Арройо, С. Гантінгтона, П. Фурфейя та інших; *радянських* – Р. Балтанова, Є. Дулумана, А. Єришева, Ю. Кимельова, А. Лебедева, Ю. Левади, Б. Лобовика, Л. Митрохіна, М. Попової, В. Танчера, М. Теплякова, Д. Угриновича, І. Яблокова та інших; *сучасних російських* – Є. Балагушкіна, В. Гараджи, Л. Іоніна, С. Кара-Мурзи, В. Стьопіна, В. Федорової, Д. Фурмана та інших; *сучасних українських* – М. Бабія, О. Бучми, В. Бондаренка, С. Головахи, В. Єленського, М. Заковича, А. Колодного, П. Косухи, М. Мариневича, В. Оссовського, Н. Паніної, А. Панкова, М. Парашевіна, М. Пірен, О. Погорілого, Л. Филипович, О. Шуби, А. Чернія, М. Чурилова, П. Яроцького та інших.

Метою статті є аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення релігійності: термінологічного її витлумачення; характеристики співвідношення понять «віра», «релігія», «релігійність», визначення наявних дослідницьких проблем щодо названого на теоретичному та емпіричному рівнях.

Виклад основного матеріалу. Виокремимо три групи принципово відмінних поглядів на тлумачення поняття «релігія» (припускаючи певну умовність такого поділу).

Перша група поглядів об'єднує тлумачення релігії як ставлення, що включає в себе людину: ставлення до священного, богів або Бога (Трансцендентного, Сакрального, Абсолюту тощо), поклоніння, обряди, культу. Наприклад, тлумачення релігії, в основу яких покладено ставлення до священного, до бога, яке характеризується давнім у часі і досить відомим визначенням Лактанція: «Релігія – це зв'язок з Богом за допомогою благочестя» [11, с. 110] і тлумачиться сучасним (1997 р.) релігійно-філософським словником таким чином: «Релігія – зв'язок з Вищим, зі Святим, відкритість і довіра до Нього, готовність прийняти як керівне начало свого життя те, що виходить від Вишого і відкривається людині при зустрічах із ним» [4, с. 178].

Прикладом визначень релігії як поклоніння, сповідання можуть бути також слова Дж. Фрезера, який вважав, що релігія є «умилостивлення й умиротворення сил, що стоять вище людини, сил, що ... направляють і контролюють хід природних явищ і людського життя». На його думку, релігія як така «складається з теоретичного і практичного елементів, а саме з віри в існування вищих сил і з прагнення умилостивити їх і догодити їм» [22, с. 54–55]. А. Грант зробив висновок, що «релігія сама по собі є практикою», і тому «сутність релігії полягає майже виключно у звичаях і обрядах» [8, с. 21].

Узагальнюючи наведені тлумачення релігії, можемо дійти висновку, що перехід від ставлення людини до священного через поклоніння до здійснення обряду відображає собою процес узагальнення уявлень про релігію та спробу знайти її сутність саме в культурі, в самовідтворюваній дії, яка породжує теологічні або міфологічні системи.

Така характеристика релігії, як «віри в Бога», на нашу думку, виходить з християнської культури та відтворює «вужке» значення, не охоплюючи багатоманіття явищ. Так, вона не охоплює «римський політеїзм», котрий першопочатково означав саме поняття «релігія», буддизм, де начало буття не отожднюється з Богом. Виникає прагнення протиставити терміни «релігія» та «псевдорелігія», «квазірелігія», «секта», «культ» стосовно конкретних суспільних об'єднань. Очевидно, що таке протиставлення «релігії» та «нерелігійних» феноменів передбачає визнання лише деяких «нормативних» релігій як справжніх, істинних. На думку автора, така позиція є апіорною для конфесіоцентризму, переконаності в істинності лише «своїї» релігійності. Разом з тим близькі позиції займають вчені, які описують конкретну історичну або соціальну дійсність. Ці позиції набувають сталих термінологічних форм.

Згідно з наведеним поділом поглядів на релігію, *другу їх групу* умовно можна визначити формулою «релігія як людський феномен», тобто поняття релігії, пов'язані з людськими особливостями – особистою вірою, пізнавальною здатністю, індивідуальними почуттями тощо. Зокрема, прикладом визначення релігії як віри є тлумачення словника В. Даля: «Релігія – віра, духовна віра, сповідання, богошанування або основні духовні переконання» [6, с. 1674].

Т. Парсонс, виокремив особливості релігії порівняно з системою наукових поглядів, у тому числі з філософією та ідеологією: «Релігія виступає як система вірувань, «неемпірична і ціннісна», на відміну від науки, «емпіричної і неціннісної». Їм протистоять ідеологія як «емпірична і ціннісна» і філософія як «неемпірична і неціннісна» системи поглядів» [27, с. 51].

М. Мюллер визначив релігію як пізнавальну «... здатність розуму або схильність, що незалежно від почуття або розуму, а іноді навіть усупереч їм дає можливість людині досягти Нескінченне під різними іменами й у різноманітних формах» [9, с. 71].

Релігія як людський феномен, що виражається в почутті залежності, переживання набожності, трансцендентності представлена у Ф. Шлейермахера: «Сутність релігії полягає у цілісному переживанні свого зв'язку з Богом, живому почутті залежності індивіда від вищих сил» [23, с. 101]; В. Віндельбанда: «Релігія не відповідає жодній особливій сфері розум-

них цінностей. Єдина розумна основа, властива саме релігії як такій, зводиться до вимоги пережити сукупність усіх розумних цінностей в абсолютній єдності, недосяжній для жодної з форм нашої свідомості» [5, с. 62].

Деякі вчені вважають релігію в цілому творенням і функцією людини. Зокрема, К. Юнг визначав релігію «особливою установкою людського розуму, ...уважний розгляд, спостереження за деякими динамічними факторами, зрозумілими як «сили», духи, демони, боги, закони, ідеї, ідеали та всі інші назви, дані людиною подібним факторам, виявленим нею у своєму світі як могутніх, небезпечних, «релігія» — це поняття, що позначає особливу установку свідомості, зміненої досвідом нумінозного» [24, с. 134–135].

3. Фрейд вбачає в релігії «загальнолюдський нав'язливий невроз, що коріниться в едіповому комплексі, в амбівалентному ставленні до батька» [20, с. 53]. Не поділяючи це твердження, слід визначити в природі релігії (її появи й існуванні) наявність певної біологічної реакції людини, про яку, зокрема, говорив А. Бергсон: «...Релігія є захисною реакцією природи проти руйнівної сили розуму». «Це захисна реакція природи проти того, що може бути пригнічуючим для індивіда і руйнівним для суспільства в діяльності розуму» [3, с. 130]. Про захисну функцію релігії зазначає й М. Юнгер, визнаючи, що релігія — це система вірувань і дій, за допомогою яких група людей бореться з вищими проблемами людського життя. За його переконанням «доцільно вважати кожну людину релігійною так само, як ми вважаємо, що вона говорить будь-якою мовою» [18, с. 10].

У цілому характеристики другої групи поглядів на релігію (релігія як людський феномен) можуть виступати як результат опису й узагальнення безпосередньо даних, емпіричних феноменів, і як пояснення релігії з вічних самовідтворюваних разом з людиною її сутнісних якостей. Виокремлені якості можуть тлумачитись теологічно або антропологічно, виражаючи світоглядні, філософські або ідеологічні уподобання їхніх авторів.

Третю групу поглядів на релігію узагальнимо за основною їх ідеєю — релігія як субстанція, система поглядів і дій, діяльний самовідтворюваний феномен, що породжує особливості індивідів і соціумів. Так, Е. Фром під релігією розумів «будь-яку систему поглядів і дій, яких дотримується якась група людей і яка дає індивіду систему орієнтації та об'єкт поклоніння» [21, с. 236].

Д. Угринович характеризував релігію як форму суспільної свідомості, що може бути науково зрозумілою лише як «специфічне відображення... первинної і визначальної соціальної структури. Релігія — надбудовна соціальна підсистема. Це означає, що генезис, сутність і зміна релігійної надбудови визначаються в кінцевому рахунку змінами у сфері суспільного буття» [18, с. 96–97]. При цьому залежність релігії від суспільного буття має не прямий характер, а опосередковується рядом соціальних факторів.

За визначенням С. Гіртца, релігія є культурною системою, яка складається «з 1) системи символів, що діє на 2) обґрунтування впливових, широко розповсюджених і довгострокових настроїв і мотивацій людей за допомогою 3) формулювання уявлень про загальний порядок існування та 4) додання цим уявленням своєрідної аури фактичності дійсності так, 5) щоб настрої та мотивації зрозумілися особливо реалістичними» [28, с. 90].

Як структуроване соціальне явище описує релігію І. Яблоков: «... за своєю сутністю вона являє собою: 1) необхідний продукт у кінцевому рахунку історично визначеного економічного базису; 2) «верхню» частину соціальної надбудови деяких суспільно-політичних формацій; 3) форму відчуження людської сутності; 4) ілюзорне вираження дійсних суспільних відносин; 5) фантастичне відображення сил, що панують над людьми в повсякденному житті. ... Релігія являє собою цілісність, що складається з таких елементів: 1) релігійна свідомість; 2) релігійна діяльність; 3) релігійні відносини; 4) релігійні інститути й організації» [26, с. 5, 19]. І. Яблоков акцентує увагу на тому, що релігія не просто вид якихось зв'язків, взаємин і дій людей, деяке

функціонує утворення, форма суспільної чи індивідуальної свідомості, а є «однією із сфер духовного життя суспільства, груп, індивіда, спосіб практично-духовного освоєння світу, одна із сфер духовного виробництва», «особливим типом духовно-практичної діяльності, у ході якої пізнання та практичне освоєння світу здійснюються способом, заснованим на уявленні про вирішальний вплив потойбічних сил (зв'язків і відносин) на повсякденне життя людей» [25, с. 168].

Р. Белла розглядає релігію як символічну модель, що формує людський досвід – як пізнавальний, так і емоційний. «Релігія вміє не тільки зменшувати тугу і розпач, але й викликати їх». Вчений зауважує, що релігія не зводиться лише до функцій і дисфункцій, а ґрунтується на рефлексуючому досвіді іншого порядку, більш загальному, ніж конкретно-почуттєвий досвід. А рефлексуючий характер релігії «затемнюється тенденцією до конкретної символізації й антропоморфізму, що є природними супутниками сильного почуття». За Р. Беллою, релігія є сукупністю «символічних форм, що співвідносять людину з кінцевими умовами її існування» [14, с. 192–193].

Наведені вище дедуктивні й індуктивні тлумачення релігії створюють два аспекти єдиного пізнавального відношення. Індуктивні дають конкретний матеріал для узагальнення і осмислення, маючи вже в самому відборі характеристик приховані дедуктивні гіпотези про сутність релігії як такої. Дедуктивні ж передбачають емпіричні експлікації, розгорнуту систему взаємопов'язаних характеристик.

Не стоять осторонь проблеми інтерпретації поняття «релігія» й українські науковці. В українському релігієзнавчому словнику релігія розглядається як духовний феномен, який «виражає віру людини в існування надприродного Начала, що є джерелом буття всього існуючого, виступає для неї (людини) засобом спілкування з ним, входження в його світ» [15, с. 279]. На думку сучасних вітчизняних релігієзнавців, специфічною визначальною ознакою релігії є акт безпосереднього душевного переживання – віри, коли людині відкривається недоступне для розуму надприродне, божественне Начало, джерело всього суцього [1, с. 520]. Виокремлюється показник, що визначає релігію як виняткове практично-духовне ставлення людини до світу, орієнтацію в ньому, самореалізацію шляхом долучення до священного.

«Особливістю релігії є те, – відзначає А. Колодний, аналізуючи феномен релігії, – що в ній відображаються не якісь зовнішні щодо людини природні чи суспільні сили, як це ми до недавня твердили, а такий її стан, який можна назвати станом самовизначення у світі, станом здобуття людиною самої себе. Будь-яку релігійну систему характеризує віра в трансцендентне. З огляду на це, особливістю релігії є й те, що вона виступає не у формі когнітивного, а в ролі засобу позалогічного освоєння людиною своєї причетності до процесів, що відбуваються у Всесвіті, зазнають впливу якихось вищих сил, які не підлягають логічному аналізу» [10, с. 6–7].

Різноманітність розглянутих вище тлумачень поняття «релігія» підкреслює багатогранність самого явища. Проте, враховуючи окремі елементи будь-якого з визначень, можна твердити, що релігія – це феномен соціальний (оскільки виникає, розвивається і функціонує в соціумі) і особистісний (оскільки сприймається на індивідуальному рівні буття, фільтрується через призму свідомості конкретного індивіда).

Зауважимо, що наукові пошуки в тлумаченні категорій «релігія» і «релігійність» сьогодні ускладнені обставинами, коли переважна частина соціуму, внаслідок економіко-політичної нестабільності, особливо загострено відчуває потребу у визначеності й перебуває у стані пошуку сенсу життя, впевненості, а традиційна релігійна парадигма наповнюється новими світоглядними елементами, поєднуючи в собі елементи різних релігійних традицій і нерелігійних, але таких, що надають сенсу індивідуальному буттю в тому числі. Тобто релігійна свідомість зазнає трансформації і виходить за межі вузького розуміння релігії та релігійності, оскільки стає еkleктичною, «осучасненою» за своєю природою, а тому для дослідження су-

часного стану релігійності як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях необхідно розширювати категоріальний апарат наук, об'єктом яких є «релігія» та «релігійність».

Для позначення ставлення людини до Бога, Надприродного, Абсолюту, Вищого розуму, Вищої сили тощо, тобто взагалі для позначення ставлення, констатуючого релігію, найчастіше використовується поняття «віра». Оскільки феномен релігійного немислимих поза вірувальним ставленням, досить часто віра ототожнюється з релігією.

Позиції сучасних науковців при інтерпретації поняття «віра» містять у своїй основі релігійне та нерелігійне її розуміння, тобто два її сенси. У радянському релігієзнавстві домінувало одностороннє тлумачення віри. Так, К. Платонов твердив, що «віра взагалі» та «релігійна віра» – це одне й те ж саме почуття. ... Коротко віру можна визначити як почуття, що є компонентом структури релігійної свідомості, який створює ілюзію пізнання». Тому до безрелігійних людей не можна використовувати слово «віра», а можна говорити лише про наявність у них впевненості, довіри, переконання [13, с. 97].

Дослідники Б. Сафронов і Л. Дорогова зводили віру до сліпої, несвідомої відданості догматичним принципам, яка притаманна релігії та ідеалізму. Хоча визнавали й наявність іншої віри – свідомої, як елементу усвідомленого пізнання дійсності, «традиційне, стале про щось знання, перевірене критерієм практики» [16, с. 70–72].

Такі визначення віри (релігійної) були актуальними для свого часу й зумовлені вимогами радянської ідеології. Сьогодні ми, безумовно, не можемо погодитися з таким вузьким і одностороннім розумінням віри.

Філософський словник дає таке тлумачення віри: це «форма і спосіб сприйняття соціальної інформації, норм, цінностей та ідеалів суспільного життя, коли вони, не будучи даними власним практичним чи пізнавальним досвідом, приймаються як очевидні факти чи характеристики об'єктивної даності, суцього і належного; спосіб освоєння досвіду попередніх поколінь, сприйняття сподівань і надій щодо майбутнього» [19, с. 81].

У «The Catholic Encyclopedia» виділено три значення поняття «віра»: віра як переконання – у сфері інтелекту; віра як упевненість – у сфері почуттів, віра як надія – у вольовій сфері [38].

Отже, віра може розглядатись як ментальна (когнітивна) похідна і як феномен, що містить емоційний та вольовий компоненти. Віра «передбачає впевненість у тому, що з теоретичної точки зору може збуджувати сумніви. Оскільки мірою віри може служити готовність до дії, можна стверджувати, що віра – це готовність діяти заради мети, досягнення якої не гарантоване заздалегідь» [7, с. 103]. Віра (і нерелігійна, і релігійна) містить у собі як упевненість в істинності суджень або поглядів, так і почуття, потребу, волю особистості до їх здійснення [17, с. 108]. Ще одна важлива ознака віри полягає в тому, що вона може виступати як психологічний фактор, що вмотивовує діяльність людини.

Вірувальне ставлення не завжди пов'язане з релігією, зауважував український філософ Б. Лобовик, аналізуючи сутність і визначення феномену релігії. Так, будь-яка віра є світоглядним явищем, яке «означає передусім одну з найважливіших здатностей особи освоювати суспільну свідомість у процесі своєї соціалізації... Будучи одним із елементів переконання, віра надає особистості впевненості в собі, основаної на знанні» [1, с. 176]. Характерною особливістю виключно релігійної віри Б. Лобовик визнає її спрямованість на надприродне як абсолютне, довершено-субстанційне, через яке можна виповнювати буттєві стани людини. Внаслідок здатності переживати можливе як дійсне релігійна віра ґрунтується не на раціональному, а на чуттєво-емоційному аспекті свідомості, що не принижує її гедоністичної функції, суть якої – давати розраду та обнадіювати.

Заслуговує на увагу осмислення природи віри А. Панковим [12, с. 23–25]. Відштовхуючись від того, що віра є обов'язковим компонентом свідомості взагалі, особливим видом пізнання

навколишнього світу, він виокремлює такі основні його елементи: пізнання об'єктивного світу, пізнання світу соціальних і міжособистісних відносин, пізнання мети та сенсу життя.

А. Панков виокремив два аспекти віри – релігійний і нерелігійний. При цьому суть відмінностей полягає не стільки в структурі цих понять, скільки в механізмах їх відтворення.

У релігійному аспекті віра відкривається через пізнання світу, як правило, на ранніх стадіях соціалізації, причому це пізнання не є самодостатнім. Більш важливе значення в релігійному аспекті віри надається пізнанню соціальних і міжособистісних відносин, але найважливіше місце в ній посідає пізнання сенсу та мети життя.

Традиційна система відтворення релігійності, як вважає А. Панков (і автор статті цілком з цим погоджується), відбувається в процесі соціалізації дитини від пізнання навколишнього світу (пояснення його походження тощо) до пізнання складності вічних проблем стосунків між людьми, і як вершина – це пізнання сенсу і мети життя, до досягнення яких людина докладала багато зусиль у всі часи. Віра в релігійному аспекті є передусім сталою системою знань і підтримки, що мало залежить від матеріальних і соціально-політичних змін.

У нерелігійному аспекті віра здебільшого базується на багатогранному пізнанні навколишнього світу та соціальних відносин. Вона дещо менше орієнтована на забезпечення пізнання сенсу та мети життя, хоча ця орієнтація для нерелігійного аспекту віри також є досить важливою. Віра в нерелігійному аспекті значно пов'язана зі зміною наукових систем пізнання світу (філософськими, природничо-науковими тощо) і, відповідно, більшою мірою залежить від змін у суспільстві.

Погоджуємося з визнанням релігійного та нерелігійного аспектів віри, з тим, що віра реалізує не лише пізнавальну функцію (ментальна похідна віри), але й функцію підтримки, забезпечуючи систему прагнень людини, допомагаючи їй у пошуках сенсу життя (психологічний фактор віри).

Тлумачення поняття «релігійність» залежить від того, на яких аспектах (особистісних чи соціальних) зосереджуються дослідники при вивченні релігійного феномену. Одні дослідники терміном «релігійність» позначають певну індивідуальну чи колективну якість, що є конкретним проявом релігії в індивідуальній або колективній свідомості. Інші – вбачають в релігійності певний душевний, психічний стан окремих індивідів, груп чи спільнот, характерною ознакою яких є віра в надприродне і відправлення релігійного культу.

Релігійність визначається критерієм релігії і за своєю суттю є проявом суб'єкта (людство, нація, колектив, група, індивід), явищем суспільним за сутністю, походженням, функціональністю і водночас явищем глибоко інтимним, на відміну від релігії, яка має об'єктивний характер.

В «Енциклопедичному словнику релігії» наводяться три значення терміна «релігійність»: 1) перебільшена, невідповідна заглибленість людини в релігійну проблематику; 2) можливість для людини вступати у взаємини з Богом; 3) людське прагнення діяти за межами чисто тілесних інтересів, брати участь у культурі та спільності духовно настроєних людей [32].

В українському релігієзнавчому словнику релігійність пояснюється як поняття, що характеризує якісну та кількісну визначеність (ступінь, рівень, характер) суб'єктивного засвоєння релігійних ідей, цінностей, норм та їх вплив на поведінку, життєдіяльність віруючих, релігійної спільноти; як ціннісно-життєва орієнтація, суб'єктивна якість свідомості індивіда, його внутрішня здатність до реалізації релігійних установок [15, с. 277].

Згідно із сучасними вітчизняними релігієзнавчими тлумаченнями, релігійність, передусім, є «конкретизацією зв'язку з трансцендентним, надприродним», вона «має психічну сутність і реалізується в свідомості індивідів, але водночас виходить своїм змістом за межі індивідуальної свідомості». У такий спосіб релігійність «поєднує внутрішньо-психічний і зовнішньо-символічний вияв релігії» [1, с. 521].

Уважаємо, що аналізуючи релігійну ситуацію (використовуючи доробки різних наук, об'єктом яких є релігія), необхідно застосовувати різні оціночні комплекси тоді, коли досліджується суспільна, політична, соціокультурна еволюція релігійного феномену, і тоді, коли йдеться про особистісну релігійність.

На нашу думку, потужний розвиток релігійно-інституційної мережі, зміна ставлення політичної еліти до релігії та релігійних інституцій не тотожні масовому потягу до віри у Вищу силу, збільшенню кількості осіб з виразною релігійною домінантою в поведінці. Тому важливо детальніше зупинитися на визначенні релігійності, розрізняючи її як внутрішню і зовнішню (за Г. Оллпортом). Зовнішня релігійність – це коли релігія слугує засобом для досягнення цілей, що лежать поза нею. Внутрішня – ґрунтується на особистому досвіді. Методологічною помилкою багатьох досліджень є те, що вияви зовнішньої релігійності використовуються як показник релігійності внутрішньої. У науковій думці ця дихотомія визначається різними термінологічними парами: «первинна – вторинна» (У. Кларк); «внутрішня та зовнішня релігійність» (Т. Адорно); «інтерналізована – інституціоналізована» (Г. Оллпорт); «заснована на особистому досвіді – заснована на підкоренні загальноновизнаним нормам» (Р. Аллен та Б. Спілка) тощо.

Г. Оллпорт операціоналізував поняття «внутрішньо релігійний індивід» у шкалі релігійної орієнтації. За його концепцією, виокремлюються два типи релігійності: інституціоналізований та інтеріоризований, або «зовнішньо орієнтована» і «внутрішньо орієнтована релігійність» [29]. Ці терміни запозичені з аксіології для того, щоб прояснити ціннісну систему того чи іншого типу релігійності. Цінності Е-релігійності (зовнішньо орієнтованої) є інструментальними та утилітарними і виконують певні функції. Особа із зовнішньою релігійною орієнтацією може вважати релігію «корисною» для себе з багатьох причин: допомагає забезпечити життя від негараздів, досягти втіхи, впевненості у майбутньому або певного соціального статусу через служіння. Зовнішньо орієнтовані особи нерідко дотримуються релігійних догматів і традицій частково, віддаючи перевагу тим, що сприяють здійсненню їхніх найголовніших цілей.

І-релігійність (внутрішньо орієнтована) знаходить мотивацію в релігії як такій. Інші особистісні потреби розглядаються як підлеглі основної мотивації. По змозі вони приводяться в гармонію з вірою чи відкидаються. Особи з релігійною орієнтацією внутрішнього типу вважають релігію абсолютною та вищою цінністю. Вони сприймають релігійні догмати цілісно, керуючись ними без жодних вагань і винятків. Так, індивід першого типу використовує свою віру, а особа другого типу живе своєю вірою.

Важливо зауважити, що дослідження, де було застосовано шкалу особистісної релігійної орієнтації Оллпорта – Роса, підтвердили валідність розрізнення: зовнішня релігійність корелювала із забобонами, авторитарністю тощо, а внутрішня – ні.

Розвиваючи цю концепцію, С. Бетсон і Л. Рейнер-Прінс наводять три критерії зрілої, внутрішньо орієнтованої релігійності: а) готовність зустрічати екзистенційні проблеми без їх спрощення; б) позитивне сприйняття факту релігійних сумнівів; в) відкритість прийняття можливості майбутньої зміни своїх релігійних поглядів [30].

Окрім того, С. Бетсон додатково вводить тип орієнтації на релігію як на пошук. На нашу думку, такий тип орієнтації є чи не найбільш затребуваним в умовах сьогодення українського суспільства, особливо – молоддю. За С. Бетсоном, цей пошук не обов'язково пов'язаний з певним формальним релігійним інститутом, він спричинений напруженнями, протиріччями, трагедіями в особистісному житті індивідів, які переймаються питаннями про кінцевий сенс як певної соціальної структури, так і структури самого життя [31]. С. Бетсон, допрацьовуючи емпіричний підхід Г. Оллпорта, звернув увагу на те, що «зовнішній» і «внутрішній» параметри релігійності не враховують одвічної відкритості й неосяжності екзистенційних питань, що постають перед релігійною особою. Багато хто відчуває, що не існує абсолютної істини,

особливо, якщо йдеться про сенс життя та смерті, добро і зло, свободу та відповідальність. «Релігійність як пошук» вимагає від людини постійних сумнівів і переосмислення свого місця у світі, свого призначення, своїх стосунків з людьми та Богом.

С. Бетсон розробив свою методику вивчення релігійності, спрямувавши її на об'єктивізування трьох психологічних вимірів релігійності: релігія як пошук відповідей на екзистенційні запитання, релігія як засіб досягнення інших життєвих цілей і релігія як самоцінність або самодостатня мета.

А. Маслоу вважає, що релігії еволюціонують у двох напрямках: в індивідуальному «містичному» та в організаційному, легалізованому. У свідомості справді релігійної людини ці два напрямки перебувають у синтезі. На думку вченого, така людина власними діями схожа на своїх одновірців, проте ці дії є не лише зовнішніми, формальними актами. Проте для більшості суб'єктивні релігійні переживання втрачають свою «сакральну» вагу, релігія сприймається як сукупність певних догм, навичок, поведінкових актів. Це перетворює релігійність на умовну, внутрішньо пугу форму поведінки. Дещо «глибша» релігійність притаманна більшості віруючих офіційної Церкви, що відгукується на специфічні стимули типу піснопіви, свічки, куріння ладану, звучання органа тощо. За А. Маслоу, відчуття сакрального за таких умов звільняє їх від необхідності повертатися до аналогічних переживань у будь-який інший час. Тобто «релігійність» одних життєвих епізодів призводить до секуляризації інших. Справжня ж релігійність означає здатність до трансцендентних переживань у будь-який час і за будь-яких умов. Таким чином, людству притаманні дві форми релігії: релігії тих, хто має вищі переживання, і релігію тих, хто таких переживань не має [2].

У дослідженні М. Рокеш «Відкритий і закритий розум» виділяються дві когнітивні структури: відкрита – з толерантністю та суперечливістю і, на противагу, закриті – з ригідністю, прямолінійністю та догматизмом [37].

Р. Аллен і Б. Спілка описують два варіанти релігійності. Перша – консенсуальна релігійність – є вузько конкретизованою, типологізованою та відображає дослівне сприйняття догматизму. При цьому вербально декларується вірність традиціям, нетерпимість до інших думок, схильність до забобонів і конформістських нахилів. Друга – «віддана» (зобов'язана) релігійність – використовує абстрактні, філософські перспективи, приймає множинність релігійного досвіду, характеризується ясністю та недвозначністю поведінки в повсякденному житті, гнучкістю та відкритістю [28].

Р. Кахой припускає кореляцію І-релігійності (внутрішньо орієнтована) з центрованістю на завданні та, у свою чергу, зі здоровою, зрілою релігією. Ця релігія веде людину від замкненості на собі та приводить до Бога. У концепції цього автора Е-релігійність (зовнішньо орієнтована) відповідає самоцентрованості, відмові від божественних завдань, що обумовлює нездорову релігійність [34].

Протиставлення двох типів: «етичних» і «відроджених» християн розглядають Р. Палютзіан, С. Джексон та ін. «Відроджені» християни більш орієнтовані стосовно внутрішніх цінностей, відрізняються значимістю соціальних установок. Глибоке відчуття зобов'язання корелює з почуттям свідомості життя, турботою про благополуччя навколишніх і догматично вірною лінією мислення [36].

Німецький соціолог Ф. Кауфман розрізняв масово поширені соціально-психологічні установки, що постають як результат інституційно орієнтованих процесів соціалізації, та, з іншого боку – ідеальні комплекси, побудовані в суб'єкті на основі індивідуальних інтегративних досягнень. Першому феноменові відповідає визначення «церковність», другому – «релігійність». Ф. Кауфман робить висновок, що «особиста віра» в більшості епох церковної історії не була масовим всеохоплюючим феноменом. Співвідношення церковного вчення та віри є довготерміновою проблемою Церкви, а не лише проблемою новітніх

часів. «Новим є те, що джерелом мінливості стає суб'єкт, тоді як раніше існувала сильніша варіабельність між різними соціальними групами, прошарками та сферами культури» [35].

Висновки. Вище ми здійснили спробу коротко охарактеризувати деякі підходи в історії наукової думки до тлумачення та розуміння таких понять, як «релігія», «віра», «релігійність».

Врахувавши наукові доробки різних за своїми поглядами, переконаннями вчених, а також зваживши на те, що традиційна релігійна парадигма нині наповнюється новими світоглядними елементами, поєднуючи в собі елементи різних релігійних традицій і нерелігійних, але таких, що надають сенсу індивідуальному буттю, в тому числі, можна дійти висновку, що пошук універсального визначення для пояснення таких складних явищ триватиме й надалі.

Однозначним лишається те, що релігія, яка виникає, розвивається й функціонує в соціумі, — це феномен соціальний і водночас особистісний, оскільки сприймається на індивідуальному рівні буття та фільтрується через призму свідомості конкретного індивіда. Віра — це не лише ознака релігійної свідомості, але й інтелектуальна і психологічна особливість людської природи. А релігійність — це певна індивідуальна чи колективна якість, що є проявом релігії в індивідуальній або колективній свідомості та життєдіяльності, а також певний душевний, психічний стан окремих індивідів, груп чи спільнот, характерною ознакою яких є віра в надприродне і відправлення релігійного культу. На нашу думку, при дослідженні релігійності необхідно застосовувати різні оціночні комплекси, коли досліджується суспільна, політична, соціокультурна еволюція релігійного феномену і коли йдеться про особистісну релігійність, якій, у свою чергу, притаманні внутрішній і зовнішній аспекти.

Список використаних джерел

1. Академічне релігієзнавство : підруч. / за ред. А. Колодного. — К. : Світ знань, 2000. — 862 с.
2. *Белик А.А.* Психология религии Э. Фромма и А. Маслоу / А.А. Белик // Религии мира. История и современность : ежегодник. 1987 / ред. Дж.Б. Логашова. — М. : Наука, 1989. — 245 с.
3. *Бергсон А.* Два источника морали и религии : пер. с фр. / А. Бергсон. — М. : Канон, 1994. — 384 с.
4. *Василенко Л.И.* Краткий религиозно-философский словарь / Л.И. Василенко. — М. : Истина и Жизнь, 1998. — 254 с.
5. *Виндельбанд В.* Философия культуры и трансцендентальный идеализм / В. Виндельбанд // Культурология. XX век. — М. : Юрист, 1995. — 703 с.
6. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. М. : Терра-Книжный клуб, 1998. — Т. 3. — 1782 с.
7. *Джеймс У.* Многообразие религиозного опыта / У. Джеймс. — М. : Наука, 1993. — 432 с.
8. История религии / Ельчанинов А., Эрн В., Флоренский П., Булгаков С. — М. : Центр «Руник», 1991. — 255 с.
9. Классики мирового религиоведения : антол. : пер. с англ., нем., фр. / сост. и общ. ред. А.Н. Красникова. — М. : Канон+, 1996. — Т. 1. — 496 с.
10. *Колодний А.* Феномен релігії. / А. Колодний. — К. : Світ знань, 1999. — 52 с.
11. Мистика. Релігія. Наука. Классики мирового религиоведения : антол. : пер. с англ., нем., фр. / сост. и общ. ред. А.Н. Красникова. — М. : Канон+, 1998. — 432 с.
12. *Панков А.А.* Состояние религиозности в условиях кризиса общества : дис. ... канд. социол. наук / А.А. Панков. — О., 1996. — 160 с.
13. *Платонов К.К.* Психология религии. Факты и мысли / К.К. Платонов. — М. : Политиздат, 1967. — 239 с.
14. Религия и общество : хрестоматия по социологии религии. — М. : Аспект Пресс, 1996. — 775 с.

15. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
16. Сафронов Б.В. Мир человека (Методологические вопросы формирования духовного мира личности) / Б.В. Сафронов, Л.Н. Дорогова. – М. : Мысль, 1975. – 206 с.
17. Угринович Д.И. Психология религии / Д.И. Угринович. – М. : Сов. Энцикл., 1968. – 350 с.
18. Угринович Д.М. Введение в религиоведение / Д.И. Угринович. – 2-е изд., доп. – М. : Мысль, 1985. – 270 с.
19. Філософський словник / за ред. В.І. Шинкарука. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
20. Фрейд З. Будущее одной иллюзии / З. Фрейд // Психоанализ. Религия. Культура. – М. : Прогресс, 1991. – 406 с.
21. Фромм Э. Иметь или быть? / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – 238 с.
22. Фрэзер Д. Золотая ветвь: исслед. магии и религии / Д. Фрэзер ; пер. с англ. М. Рыклина. – М. : Политиздат, 1983. – 703 с. – (Библиотека атеистической литературы).
23. Шлейермахер Ф.Д. Речи о религии к образованным людям ее презирующим : монологи / Ф.Д. Шлейермахер ; пер. с нем. С.Л. Франка. – СПб. : АО «Алетейя», 1994. – 335 с.
24. Юнг К.Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг. – М. : Ренессанс, 1991. – 304 с.
25. Яблоков И.Н. Основы теоретического религиоведения / И.Н. Яблоков. – М. : Космополис, 1994. – 224 с.
26. Яблоков И.Н. Религия: сущность и явления / И.Н. Яблоков. – М. : Знание, 1982. – 64 с.
27. Яблоков И.Н. Социология религии / И.Н. Яблоков. – М. : Космополис, 1979. – 284 с.
28. Allen R. O. Committed and consensual religion: a specification of religious-prejudice relationships / R. O. Allen, B. Spilka // J. for the Scientific Study of Religion. – 1967. – Vol. 6. – P. 191–206.
29. Allport G. W. Personal religious orientation and prejudice / G. W. Allport, J. M. Ross // J. of Personality and Social Psychology. – 1967. – Vol. 5. – P. 432–443; reprinted in G. W. Allport: The Person in Psychology. – Boston, 1968.
30. Batson C. D. Religious orientation and complexity of thoughts about existential concerns / C. D. Batson., L. Raynor-Prince // J. for the Scientific Study of Religion. – 1983. – Vol. 21 (1). – P. 38–50.
31. Cogley J. Religion in a Secular Age / J. Cogley. – London, 1968. – P. 118–123.
32. Meagher P. K., Encyclopedic Dictionary of Religion, Corpor Publication / Meagher P. K., O'Brien T. C. – Washington : D. C., 1979.
33. Geertz C. The Interpretation of Cultures: Selected Essays / C. Geertz. – N. Y., 1973. – P. 90.
34. Kahoe R. D. Toward a task-centered Christianity / R. D. Kahoe // Pastoral Psychology, 1977. – Vol. 25 (3). – P. 197–207.
35. Kaufmann F. X. Teologi in soziologischer Sicht / F. X. Kaufmann. – Freiburg e. a., Herder, 1973. – P. 57.
36. Paloutzian R. Conversion experience, belief system and personal and ethical attitudes / R. Paloutzian, S. L. Jackson, J. E. Crandall // J. of Psychology & Theology. – 1978. – Vol. 6 (4). – P. 266–275.
37. Rokeach M. The open and closed mind / M. Rokeach. – 1960.
38. The Catholic Encyklopedia / R. Broderick (ed.). – N. Y., 1976.

References

1. Akademichne religieznavstvo: Pidruchnyk. Red. A. Kolodnyi [Academic religion science: Textbook. (Ed. A. Kolodnyi)]. Kyiv, Svit znan', 2000, 862 p. [in Ukrainian]

2. *Belik A.* Psikhologiya religii E. From i A. Maslow. Religii mira, 1987 [Psychology of Religion by E. Fromm and A. Maslow. Religions of the World. 1987]. Moscow, Nauka, 1989, 245 p. [in Russian]
3. *Bergson H.* Dva istochnika morali i religii [Two Sources of Morality and Religion]. Moscow, Kanon, 1994, 384 p. [in Russian]
4. *Vasilenko L.I.* Kratkii religiozno-filosofskii slovar [Short dictionary on religion and philosophy]. Moscow, Istina i zhizn, 1998, 254 p. [in Russian]
5. *Windelband W.* Filosofiya kultury i transtsendentalnyi idealism. Kulturologiya. XX vek [Philosophy of culture and transcendental idealism]. Moscow, Yurist, 1995, 703 p. [in Russian]
6. *Dal V.* Tolkoviy slovar zhivogo velikoruskogo yazyka [Thesaurus of Russian language]. Moscow, Terra-Knizhnyi klub, 1998, Vol. 3, 1782 p. [in Russian]
7. *James W.* Mnogoobrazie religioznogo opyta [The variety of religious experience]. St.-Petersburg, 1994, 342 p. [in Russian]
8. *Elchaninov A., Ern V., Florenskii P., Bulgakov S.* Istoriya religii [The history of religion]. Moscow, Tsentr «Runik», 1991, 255 p. [in Russian]
9. Klassiki mirovogo religiovedeniya. Antologiya [Classics of world religion science. Anthology]. Per. with Engl., it., fr. (Sost. and Society. Ed. A.N. Krasnikova). Moscow, Kanon+, 1996, Vol. 1, 496 p. [in Russian]
10. *Kolodnogi A.* Fenomen religii [Phenomenon of religion]. Kyiv, Svit znan', 1999, 52 p. [in Ukrainian]
11. Mistika. Religiya. Nauka. Klassiki mirovogo religiovedeniya. Antologiya [Mystic. Religion. Science. Classics of world religion science. The anthology]. Per. s angl., nem., fr. sost. i obobshch. red. A.N.Krasnikova. Moscow, Kanon+, 1998, 432 p. [in Russian]
12. *Pankov A.A.* Sostoyanie religioznosti v usloviyakh krizisa obshchestva [The state of religion under the conditions of crisis]. Candidate's thesis Dis... kand. Sociol. N. Odessa, 1996, 160 p. [in Russian]
13. *Platonov K.* Psikhologiya religii. Fakty i mysli [Psychology of religion. Facts and thoughts]. Moscow, Politizdat, 1967, 239 p. [in Russian]
14. Religiya i obshchestvo: Khrestomatiya po sociologii religii [Religion and Society: Readings on the sociology of religion]. Moscow, Aspekt Press, 1996, 775 p. [in Russian]
15. Religieznavchyi slovnyk [Religion science dictionary]. Ed. A. Kolodnogo, B. Lobovika, Kyiv, Chetverta khvylya, 1996, 392 p. [in Ukrainian]
16. *Safronov B, Dorogova L.* Mir cheloveka (Metodologicheskie voprosy formirovaniya dukhovnogo mira lichnosti) [World of man (Methodological issues of the individual's spiritual world formation)]. Moscow, Mysl', 1975, 206 p. [in Russian]
17. *Ugrinovich D.* Psikhologiya religii [Psychology of religion]. Moscow, Sovremennaya entsiklopediya, 1968, 350 p. [in Russian]
18. *Ugrinovich D.* Vvedenie v religievedenie [Introduction to Religious Studies]. Moscow, Mysl', 1985, 270 p. [in Russian]
19. Filosofskiy slovnyk [Philosophy dictionary]. Kyiv, 1986, 800 p. [in Ukrainian]
20. *Freud S.* Budushchee odnoi illuzii. Psikhooanaliz. Religiya. Kultura [Future of One Illusion. Psychoanalysis. Religion. Culture]. Moscow, Progress, 1991, 406 p. [in Russian]
21. *Fromm E.* Imet' ili byt'? [To Have or to Be?]. Moscow, Progress, 1990, 238 p. [in Russian]
22. *Fraser J.* Zolotaya vetv': issledovanie magii i religii [The golden bough: a study of magic and religion]. Moscow, Politizdat, 1987, 703 p. [in Russian]
23. *Schleiermacher F.D.* Rechi o religii k obrazovannym ludyam ee preziraiushchim. Monology [On Religion: Speeches to its Cultured Despisers. Monologues]. Saint Petersburg, Aleteiya, 1994, 335 p. [in Russian]

24. Jung C. Arkhetip i simvol [Archetype and symbol]. Moscow, Renessans, 1991, 304 p. [in Russian]
25. Yablokov I.N. Osnovy teoreticheskogo religievedeniya [Fundamentals of theoretical religion]. Moscow, Kosmopolis, 1994, 224 p. [in Russian]
26. Yablokov I.N. Religiya: sushchnost' i yavleniya [Religion: the nature and phenomena]. Moscow, Znanie, 1982, 64 p. [in Russian]
27. Yablokov I.N. Sociologiya religii [Sociology of Religion]. Moscow, Kosmopolis, 1979, 284 p. [in Russian]
28. Allen R.O., Spilka B. Committed and consensual religion: a specification of religious-prejudice relationships. J. for the Scientific Study of Religion, 1967, Vol. 6, pp. 191–206.
29. Allport G.W., Ross J.M. Personal religious orientation and prejudice. J. of Personality and Social Psychology, 1967, Vol. 5, pp. 432–443; reprinted in G.W. Allport: The Person in Psychology, Boston, 1968.
30. Batson C.D., Raynor-Prince L. Religious orientation and complexity of thoughts about existential concerns. J. for the Scientific Study of Religion, 1983, Vol. 21 (1), pp. 38–50.
31. Cogley J. Religion in a Secular Age. London, 1968, pp. 118–123.
32. Meagher P.K., O'Brien T.C. (ed.): Encyclopedic Dictionary of Religion, Corpur Publication. Washington, D.C., 1979.
33. Geertz C. The Interpretation of Cultures: Selected Essays. N.Y., 1973, p. 90.
34. Kahoe R.D. Toward a task-centered Christianity. Pastoral Psychology, 1977, Vol. 25 (3), pp. 197–207.
35. Kaufmann F.X. Teologi in soziologischer Sicht. Freiburg e.a., Herder, 1973, p. 57.
36. Paloutzian R., Jackson S.L., Crandall J.E. Conversion experience, belief system and personal and ethical attitudes. J. of Psychology & Theology, 1978, Vol. 6 (4), pp. 266–275.
37. Rokeach M. The open and closed mind, 1960.
38. The Catholic Encyclopedia. Broderick R. (ed.). N.Y., 1976.

Отримано 28.02.14

Пивоварова Н.П., канд. социол. наук, Национальный авиационный университет

**ПРОБЛЕМА ИНТЕРПРЕТАЦИИ И ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИИ ТЕРМИНОВ
«РЕЛИГИЯ», «ВЕРА», «РЕЛИГИОЗНОСТЬ»: ОБЗОР НАУЧНЫХ ПОДХОДОВ**

Статья посвящена анализу теоретико-методологических подходов к терминологическому толкованию и соотношению понятий «вера», «религия», «религиозность», к определению структурных компонентов, показателей и критериев последней, а также имеющих исследовательских проблем указанного на теоретическом и эмпирическом уровнях.

Ключевые слова: религия, вера, религиозность, феномен, операционализация.

Pivovarova N.P., PhD in Sociology,
Associate Professor of Sociology, National Aviation University

**PROBLEMS OF INTERPRETATION AND OPERATIONALIZATION OF THE TERMS
«RELIGION», «FAITH», «RELIGIOSITY»: REVIEW OF SCIENTIFIC APPROACHES**

The article dwells upon the analysis of theoretical and methodological approaches to the terminological explanation and correlation of the concepts of «faith», «religion», «religiosity»; the definition of the structural components, indices and criteria of the «religiosity» and existing research problems relative to the aforementioned on theoretical and empirical levels.

Keywords: religion, faith, religiosity, phenomenon, the operationalization.